Tomasz Garwoliński

Księgi liturgiczne z XV-XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej "Hosianum" w Olsztynie : przyczynek do badań nad tradycją liturgiczną na Warmii

Fides: Biuletyn Bibliotek Kościelnych 2 (39), 27-42

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MUZEUM HISTORII POLSKI

Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych
Nr 2 (39) 2014, s. 27-42
ISSN 1426-3777

Ks. Tomasz Garwoliński[1]

KSIĘGI LITURGICZNE Z XV-XVIII WIEKU W ZBIORACH BIBLIOTEKI WYŻSZEGO SEMINARIUM DUCHOWNEGO METROPOLII WARMIŃSKIEJ „HOSIANUM" W OLSZTYNIE

Przyczynek do badań nad tradycją liturgiczną na Warmii[2]

Czterdzieste dziewiąte Sympozjum Wykładowców Liturgiki na Wydziałach Teologicznych i w Wyższych Seminariach Duchownych, które odbywało się od 10 do 13 września 2013 roku w Wyższym Seminarium Duchownym Metropolii Warmińskiej „Hosianum" w Olsztynie, stało się okazją do wyeksponowania ksiąg liturgicznych z zabytkowych zbiorów biblioteki. Liturgiści mogli zobaczyć mszały, brewiarze, pontyfikały, rytuały i agendy drukowane od XV do XVIII wieku. Szczególnym zainteresowaniem cieszyły się warmińskie księgi liturgiczne, to znaczy księgi wydane lub zaadaptowane do użytku w diecezji przez takich biskupów warmińskich, jak Marcin Kromer, Michał Radziejowski i Krzysztof Szembek.

[1] Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum" i Wydziału Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

[2] Opisy bibliograficzne druków na podstawie: J. Obłąk, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, J. Wojtkowski, *Katalog inkunabułów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum" w Olsztynie*, Olsztyn 2007; J. Wojtkowski, *Katalog druków XVI wieku Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum" w Olsztynie*, Lublin 2012.

Po wynalezieniu sztuki drukarskiej niemal każda diecezja zabiegała o wydanie swoich ksiąg liturgicznych. Zwłaszcza wiek XVI cechował się rozkwitem różnorodności w liturgii. Niemal każda metropolia, a nawet diecezja miała własne księgi liturgiczne, a co za tym idzie – wykazywała odrębności w sprawowaniu liturgii. Kres temu położył dopiero Sobór Trydencki, którego rozporządzenia przewidywały jednolity dla wszystkich diecezji mszał i brewiarz, chyba że diecezje, które chciałyby zatrzymać swoje odrębności, wykażą się 200-letnią tradycją swego rytu i ksiąg liturgicznych[3].

Badania nad tradycją liturgiczną diecezji warmińskiej, przekazywaną przez mszały, brewiarze, agendy, rytuały, kancjonały, katechizmy lokalne, ustawy synodalne, podjęło na przełomie XIX i XX wieku środowisko teologiczne skupione wokół seminarium duchownego i Akademii Braniewskiej. Po II wojnie światowej badania nad liturgią warmińską podjęła szkoła liturgiczna Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, a w Olsztynie bp dr Jan Obłąk, bp prof. dr hab. Julian Wojtkowski, ks. dr Stanisław Zdanowicz, ks. prof. dr hab. Władysław Nowak i środowisko wykładowców skupione wokół Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum", a następnie Wydziału Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego[4].

Diecezja warmińska w sprawowaniu kultu posługiwała się księgami liturgicznymi ogólnie przyjętymi w Kościele zachodnim, niemniej jednak zachowywała specyficzne obrzędy zawarte w mszale, brewiarzu i agendzie, wyróżniające ją spośród innych diecezji. Ponieważ Warmia była często terenem wojen i burz dziejowych, jak również ścierania się różnych wpływów (przede wszystkim niemieckich), można w warmińskich zbiorach historycznych odnaleźć księgi liturgiczne gnieźnieńskie, krakowskie, płockie, krzyżackie i niemieckie. A to dlatego, że Warmia od pokoju toruńskiego w 1466 roku przeszła pod zwierzchnictwo Polski. Tak więc

[3] A. Wronka, *Wprowadzenie w Konstytucję o liturgii II Soboru Watykańskiego*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny" 3 (1964), s. 138; W. Schenk, *Z dziejów liturgii w Polsce*, w: *Księga 1000-lecia katolicyzmu w Polsce*, t. 1, pod red. P. Kałwy, Lublin 1969, s. 146-148; W. Nowak, *Geneza agendy biskupa Marcina Kromera*, w: *Agendy i rytuały diecezji warmińskiej* (*1574-1939*), pod red. tegoż, Olsztyn 1999, s. 16.

[4] W. Nowak, *Wprowadzenie*, w: *Agendy i rytuały diecezji warmińskiej…*, *dz. cyt.*, s. 5.

duchowni z terenu Polski, udając się na Warmię, zabierali ze sobą księgi liturgiczne własnych diecezji, gdyż byli już do nich przyzwyczajeni[5].

1. *Missale Warmiense*, Strasbourg, Fridericus [Ruch de] Dumbach, 1497, 2°. Biblioteka posiada aż sześć egzemplarzy tego dzieła. Nazywany jest mszałem Łukasza Watzenrodego (1447-1512, biskup warmiński 1489-1512), ponieważ biskup ten wprowadził go jako obowiązujący w diecezji warmińskiej[6]. Na wystawie został wyeks-

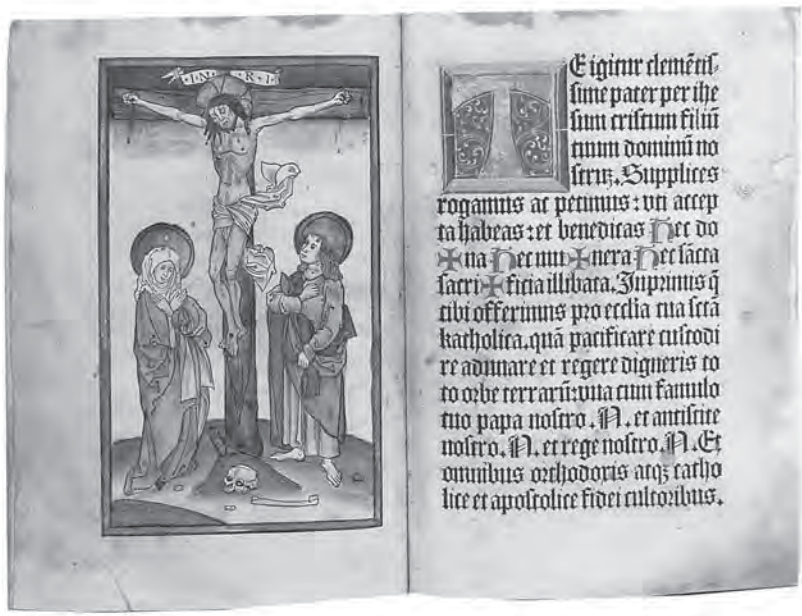

Drzeworytowa scena Ukrzyżowania oraz początek kanonu ze złoconym inicjałem w *Missale Warmiense*, Strasbourg 1497 (Inc. 229)

ponowany druk, który ma oprawę z jasnej skóry z XVI wieku (Inc. 153), na której znajdują się narożne okucia. Brakuje kilku z nich, jak również dwóch guzów środkowych. Przednia okładzina odstaje od bloku książki, skóra zaś na grzbiecie oprawy jest pęknięta i zadrapana. Na oprawie znajdują się ślepe wytłoki, tytuł i rok 1537. Dolna

[5] Tenże, *Geneza agendy biskupa Marcina Kromera*, *art. cyt.*, s. 11-12, 16-17.

[6] K. Górski, *Łukasz Watzenrode. Życie i działalność polityczna* (*1447-1512*), Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973, s. 101.

klamra jest urwana. Widać ślady łańcucha. Drugi wystawiony druk (Inc. 229) ma oprawę wtórną (karton i pergamin). Brakuje w nim karty początkowej i dziewięciu kart końcowych, ale znajduje się drzeworytowa, kolorowana ręcznie scena Ukrzyżowania oraz złocony inicjał „T" (25,2 cm × 15,1 cm) rozpoczynający kanon. Obydwa woluminy posiadają znaki proweniencyjne Biblioteki Kolegiaty w Dobrym Mieście.

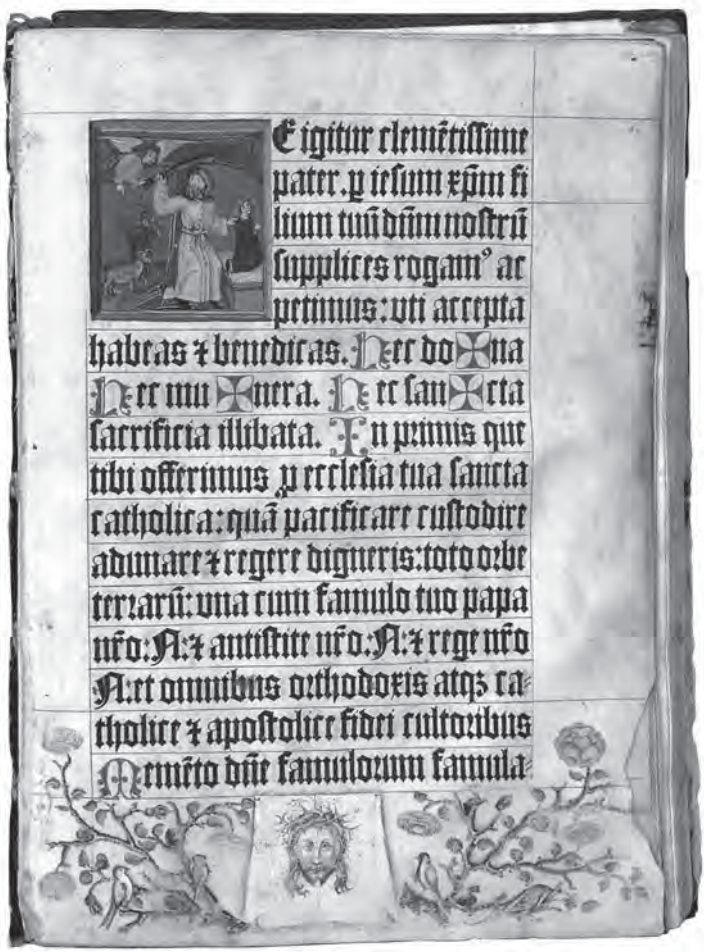

Początek kanonu na kartach pergaminowych
w *Missale Dominorum Teutonicorum*, Nürnberg 1499 (Inc. 161)

2. *Missale Dominorum Teutonicorum*, Nürnberg, Georgius Stuchs, 1499, 2° (Inc. 161). W tym woluminie kanon znajduje się na siedmiu kartach pergaminowych. Brak karty z drzeworytem przed kanonem (została wyrwana). Pierwsza karta kanonu jest ozdobiona inicjałem obrazkowym przedstawiającym ofiarę Abrahama oraz wicią roślinną ze złoceniami i Chrystusem w koronie cierniowej. Na końcowej karcie znajduje się odręcznie dopisana sekwencja o św. Wojciechu. Druk posiada znaki własnościowe Biblioteki Kolegiaty w Dobrym Mieście.

3. *Missale Ioannitarum*, Strasbourg, Ioannes Pruess, 1505, 2° (XVI F 124). Druk oprawiony jest w bukowe deski i świńską skórę ze ślepymi wytłokami liniowymi, roślinnymi i plecionkowymi. Na oprawie znajduje się dziewięć mosiężnych guzów (brak jednego na przedniej okładzinie). Księga ta zawiera ciekawy wpis proweniencyjny, dokumentujący fakt jej zakupu przez ks. prał. dr. hab. Wacława Schenka (1913-1982) w antykwariacie naukowym w Krakowie 1 lutego 1967 roku za 4 280,75 zł. Ks. Schenk był liturgistą, historykiem i proboszczem parafii Najświętszej Maryi Panny w Bytomiu. Pracował również na KUL-u, gdzie utworzył Katedrę Liturgiki. Wraz z bp. prof. M. Rechowiczem był inicjatorem i twórcą tzw. lubelskiej szkoły liturgiki. Jego rozprawa habilitacyjna to pierwsza w Polsce praca powstała na temat liturgiki polskiej. Pod jego kierunkiem prace doktorskie napisali kard. Stanisław Dziwisz oraz abp Damian Zimoń[7]. Mszał z 1505 roku przekazał w darze Bibliotece „Hosianum" w grudniu 2012 roku uczeń ks. Schenka, ks. kmdr por. Czesław Olszak, który w tym czasie pełnił funkcję kapelana Wojska Polskiego w Braniewie.

4. *Missale Teutonicorum*, Haguenau, Anshelm Thomas, XII 1519, 2° (XVI F 31). Druk oprawiony jest w deskę i świńską skórę, na której widnieją ślepe wytłoki liniowe, roślinne i alegoryczne. Pozostały ślady po zapinkach.

5. *Missale Varmiense*, Kraków, Łazarzowa Drukarnia, 1587, 2° (Sd 643). Jest to mszał zaadaptowany do użytku w diecezji warmińskiej przez biskupa Marcina Kromera (1512-1589, biskup warmiński 1579-1589). Pochodzi z Biblioteki Kolegiaty w Dobrym Mieście.

[7] *Słownik polskich teologów katolickich 1981-1993*, t. 8, pod red. J. Mandziuka, Warszawa 1995, s. 512-516.

Oprawiony jest w deski i świńską skórę z bogatym ślepym wytłokiem liniowym, roślinnym, figuralnym i tekstowym. Z przodu znajduje się monogram IHS, narzędzia męki Pańskiej i symbole czterech Ewangelistów, z tyłu zaś Madonna, w obramowaniu wewnętrznym: św. Piotr, św. Paweł, św. Jan Chrzciciel i Chrystus Pantokrator, a w obramowaniu zewnętrznym – symboliczne postacie: Fides (wiara), Caritas (miłość), Sapientia (mądrość) i Spes (nadzieja).

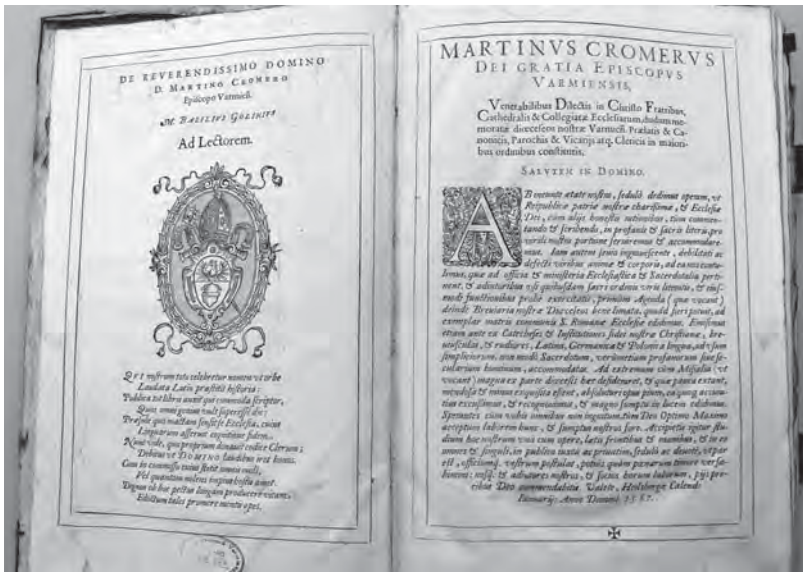
DE REVERENDISSIMO DOMINO
D. MARTINO CROMERO
Episcopo Varmiens.
M. BASILIUS GOLINUS
Ad Lectorem.

MARTINVS CROMERVS
DEI GRATIA EPISCOPVS
VARMIENSIS,
SALVTEM IN DOMINO.

Początek *Missale Varmiense*, Kraków 1587, z herbem biskupa Marcina Kromera (Sd 643b)

6. *Breviarium Warmiense*, Nürnberg, Georgius Stuchs, 1497, 4° (Inc. 216). Popularnie nazywa się go brewiarzem Mikołaja Kopernika – ze względu na doklejoną przed tekstem tabelę: „Nicolai Copernici. Ad latitudinem Regionis LIIII graduum" („Mikołaja Kopernika tabela wschodu i zachodu słońca dla 54 stopnia szerokości geograficznej do obliczania godziny modlitw nieszpornych na Warmii" – tłum. bp prof. dr hab. Julian Wojtkowski). Brewiarz ten został wprowadzony w diecezji warmińskiej przez bp. Łukasza Watzenrodego[8]. Księga

[8] K. Górski, *Łukasz Watzenrode…*, *dz. cyt.*, s. 101.

jest oprawiona w brązową skórę. W XVI wieku należała do Eustachego Knobelsdorfa – kanonika warmińskiego, pierwszego poety humanistycznego urodzonego na Warmii, zmarłego we Wrocławiu, potem do Andrzeja Humanna – prepozyta kapituły dobromiejskiej, a następnie do Archiwum Biskupiego we Fromborku. W 1999 roku została poddana konserwacji.

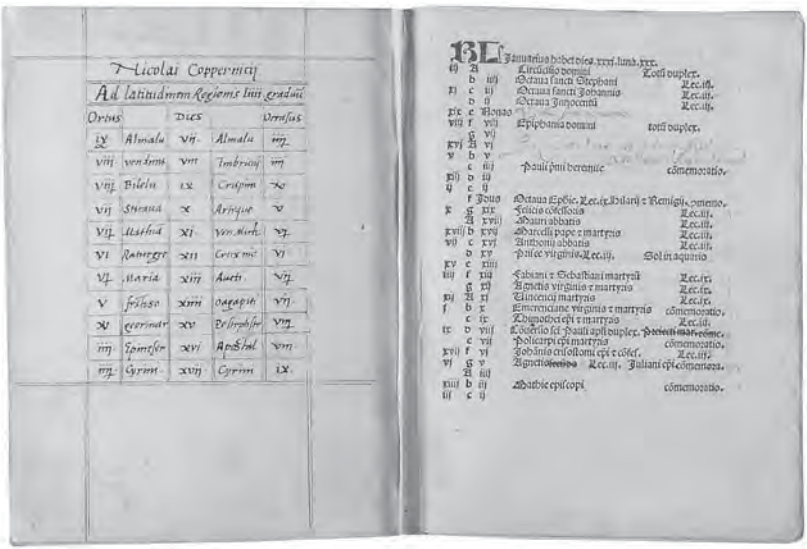

Breviarium Warmiense, Nürnberg 1497 (Inc. 216), z doklejoną przed tekstem tabelą: „Nicolai Copernici. Ad latitudinem Regionis LIIII graduum"

7. *Breviarium secundum notulam Dominorum Teutonicorum*, Nürnberg, Georg Stuchs, 28 III 1504, 4° (XVI Q 54). Brewiarz jest oprawiony w gładką świńską skórę, barwioną czerwono. Ekslibris świadczy o tym, że pochodzi z Biblioteki Senatu Gdańskiego.

8. *Breviarium Caminense*, Leipzig, Conradus Kacheloffen, Petrus Wernitzer, Albertus Buchholtz, 1 X 1505, 8° (XVI O 155). W woluminie tym brakuje początku (kilku kart). Oprawa zaś jest współczesna (karton i granatowe płótno introligatorskie). Posiadaczem tego brewiarza był ks. prał. dr Stanisław Zdanowicz – zmarły w 1978 roku liturgista diecezji warmińskiej. Zapisał on: „Brewiarz ten kupiłem w 1949 roku w Krakowie w Antykwariacie Kamińskiego. Zapła-

ciłem 15 tysięcy złotych, to znaczy od 15 do 30 intencji. Oprawiłem w Kwidzyniu w 1954 roku".

9. *Pontificale Romanum, Ed. Augustinus Patritius de Piccolominibus et Ioannes Burchardus*, Roma, Stephanus Plannck, 20 XII 1485, 2° (Inc. 96). W woluminie tym brakuje kart początkowych oraz części kart końcowych. Dwanaście kart początkowych dopisano odręcznie. Zawiera dwadzieścia dziewięć inicjałów iluminowanych (złoconych i srebrzonych) w dobrym stanie oraz liczne łacińskie glosy marginalne. Jeden z inicjałów ma ślady świadczące o próbie zdrapania złota. Druk oprawiony jest w deski i brązową skórę ze ślepymi wytłokami. Na oprawie widoczny jest napis własnościowy: „Pontificale Reverendi Domini Iohannis W[ile] Episcopi Symbaliensis (+1532)". Należał również do Biblioteki Kolegiaty w Dobrym Mieście, a potem do Archiwum Biskupiego we Fromborku.

Fragment *Pontificale Romanum*, Roma 20 XII 1485 (Inc. 96), ze złoconym inicjałem

10. *Pontificale Romanum*, pars II, Roma, Iacobus Luna, Leonardus Parasolus et Socii, 1595, 2° (XVI F 28). Druk oprawiony jest w tekturę i cielęcą skórę, która jest ozdobiona ślepym wytłokiem liniowym i roślinnym.

11. *Agenda secundum rubricam Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis*, Kraków, Jan Haller, 1517, 4° (Dp 367). Agenda została wydana za biskupa Jana Konarskiego (1447-1525, biskup krakowski 1503-1524). Datowano ją błędnie na ok. 1520 lub nawet 1574 rok[9]. Oprawa druku pochodzi z XIX wieku. Jest to tektura i gładka świńska skóra. Na grzbiecie znajduje się napis: „Agenda 508". Brzegi kart są obcięte z dużym ubytkiem marginesów, przez co zostały uszkodzone niektóre zapisy proweniencyjne. Druk pochodzi z Biblioteki Kolegiaty w Dobrym Mieście. Jest to agenda krakowska, którą zainteresował się podczas sympozjum ks. dr hab. Szymon Jackowski-Fedorowicz (Kraków). Okazało się, że w Krakowie nie ma ani jednego egzemplarza tej agendy. Znajduje się jedynie w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu i w Bibliotece „Hosianum". Do ciekawszych rzeczy odkrytych przez ks. Fedorowicza należą: odręczny opis hołdu pruskiego na kartach końcowych, poświęcenie świętych szat po praniu, błogosławieństwo lustra (z czym nie spotkał się w żadnej agendzie) oraz pytania przed obrzędem chrztu świętego do rodziców dziecka o wiarę w *Filioque*.

12. *Agenda caeremonialia, ad usum dioecesis Varmiensis accomodata*, Köln, Maternus Cholinus, 1578, 2° (Lg 581). Jest to agenda zaadaptowana do użytku w diecezji warmińskiej przez biskupa Marcina Kromera. Wizytacje kanoniczne, które podejmował biskup Kromer, wykazały poważną nieznajomość obrzędów i rytów kościelnych na terenie diecezji. Przyczynę tego zjawiska widział w braku niezbędnych podręczników do sprawowania kultu liturgicznego, dlatego nie żałował trudów ani nakładów pieniężnych, aby jak najszybciej wydać agendę. Agenda Kromera została wydana w dwóch tomach. Pierwszy obejmował to wszystko, co dotyczy sprawowania sakramentów i ich objaśnienia, drugi

[9] K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 12, Kraków 1891, s. 70; *Encyklopedia kościelna*, pod red. M. Nowodworskiego, A. Zaremby, S. Biskupskiego, t. 24, Warszawa – Płock – Włocławek 1900, s. 4; *Encyklopedia katolicka*, t. 1, pod red. F. Gryglewicza, Lublin 1989, k. 173.

zaś – inne obrzędy i ceremonie, jak procesje i błogosławieństwa związane z rokiem liturgicznym. Część obejmującą sakramenty nazwano agendą sakramentalną, natomiast część obejmującą obrzędy i błogosławieństwa – ceremonialną. Do redakcji tego dzieła Kromer powołał ludzi uczonych i doświadczonych w sprawach liturgicznych: Samsona Woreina (oficjał generalny, zmarł w 1586 roku) i Walentego Scultetiego (1533-1578, proboszcz, archiprezbiter i kaznodzieja katedralny we Fromborku). Sam jednak brał czynny udział przy redagowaniu agendy, wprowadzając poprawki. Bp Marcin Kromer w przedmowie zwracał się do duchowieństwa, aby objaśniano sakramenty święte stosownie do przepisów i poleceń Soboru Trydenckiego. Objaśnienie to należy dodać wtedy, gdy sakrament jest udzielany wiernym, a winno ono polegać na ukazywaniu owoców i jego skutków. Zobowiązał również swoich kapłanów, aby wyjaśniali wiernym stosownie do ich poziomu religijnego ceremonie i obrzędy, a przez to pobudzali lud do pobożności, czci i szacunku tajemnic świętych. Aby mogli się z tego obowiązku należycie wywiązać, polecił dołączyć na końcu agendy dwanaście katechez z języku łacińskim, polskim i niemieckim. Do drugiej części została dołączona *Pasja* ułożona przez Tomasza Płazę. Praca redakcyjna nad pierwszą częścią została ukończona w 1572 roku, a nad drugą – w 1574 roku. Jako miejsce druku obrano Kolonię. Wydania podjął się Maternus Cholinus. Agenda sakramentalna została wydrukowana w 1574 roku, agenda ceremonialna w 1578 roku. Nakład obejmował prawdopodobnie 200 egzemplarzy[10].

Agenda Kromera jest świadectwem odrębności liturgii warmińskiej, a zarazem przenikania się wpływów rytuałów rzymskich, polskich i niemieckich. Jest pierwszą w Polsce próbą ujednolicenia liturgii sakramentów i sakramentaliów w duchu ustaw Soboru Trydenckiego. Swoją oryginalnością w układzie i sposobie opracowania budziła i nadal budzi zainteresowanie historyków liturgii i muzykologów. Przy niektórych sakramentach zamieszczone

[10] W. Nowak, *Geneza agendy biskupa Marcina Kromera*, *art. cyt.*, s. 22-24, 26-29; A. Pluta, *Agenda warmińska biskupa Szymona Rudnickiego z lat 1616-1617*, w: *Agendy i rytuały diecezji warmińskiej…*, dz. cyt., s. 114-115.

są teksty w języku narodowym, to znaczy polskim i niemieckim, wydrukowane czarnym pismem gotyckim[11].

Biskup Kromer zobowiązał poszczególne kościoły diecezji do zaopatrzenia się w jeden egzemplarz agendy. Jej wydanie odbiło się głośnym echem i znalazło uznanie w całym królestwie polskim. W przedmowie do drugiej części z 1578 roku napisał z dumą, że wielu biskupom Polski i Litwy tak się spodobała, iż polecili ją swoim kapłanom, aby zgodnie z nią sprawowali obrzędy sakramentów świętych[12].

Biblioteka posiada trzy egzemplarze agendy Kromera wydane w 1574 roku i trzy egzemplarze pochodzące z 1578 roku. Egzemplarz prezentowany na wystawie jest współoprawny z drukiem *Passio Domini nostri Iesu Christi... usui Dioecesis Varmiensis accomodata* (Köln 1578). Obydwa druki są oprawione w deskę i świńską skórę ozdobioną ślepym wytłokiem liniowym, roślinnym, plecionkowym, figuralnym i tekstowym. Oprawa została wykonana w Kolonii. Na górnej okładzinie znajduje się plakietka Ukrzyżowania, a pod nią napis: „Ecce Agnus Dei qui tollit / peccata mundi Joann." W obramowaniach znajdują się postacie: Chrystusa Pantokratora z napisem: „Data est mihi", św. Jana Chrzciciela z napisem: „Ecce Agnus Dei", św. Pawła z napisem: „Apparuit Be[nignita]s" i św. Piotra z napisem: „Tu es P.[etrus]". Figury i napisy powtarzają się wzdłuż ornamentu na górnej i dolnej okładzinie. Dolna okładka zawiera w centralnej części scenę Zmartwychwstania z napisem: „Ero mors tva o mors / morsus ero tuus inferne"[13].

13. *Agenda Sacramentalia Varmiensis* 1616; *Agenda Caeremonialia Ecclesiae Varmiensis* 1617 (Sd 61/1/B, dawna: Lg 581c). Jest to agenda biskupa Szymona Rudnickiego (1552-1621, biskup warmiński 1604-1621). Przetrwała ona w duszpasterstwie aż do końca XVII wieku i wywarła duży wpływ na życie liturgiczne diecezji

[11] W. Nowak, *Wprowadzenie*, *art. cyt.*, s. 5-6; tenże, *Geneza agendy biskupa Marcina Kromera*, *art. cyt.*, s. 9.

[12] *Litterae Circulares eiusdem D. Martini Episcopi ad Clerum Varmiensem*, H 19/II, Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie; F. Fleischer, *Das altermländische Missale*, „Pastoralblatt für die Diözese Ermland" Braunsberg 1873, s. 47; W. Nowak, *Geneza agendy biskupa Marcina Kromera*, *art. cyt.*, s. 24-25.

[13] W. Nowak, *Geneza agendy biskupa Marcina Kromera*, *art. cyt.*, s. 35.

warmińskiej[14]. Bp Szymon Rudnicki po objęciu rządów w diecezji w miejsce brewiarza warmińskiego z 1581 roku i mszału z 1587 roku wprowadził brewiarz i mszał rzymski opracowany przez papieży Piusa V i Klemensa VIII[15]. Przyczyną wydania agendy była dwukrotna edycja Wulgaty (1592 i 1598), do której dostosowano teksty biblijne, a także uchwały synodu diecezjalnego z 1610 roku. Biskup Rudnicki nakazał duchowieństwu warmińskiemu, aby nie posługiwało się dotychczas używanymi księgami. Tym, którzy nie będą spełniać polecenia biskupiego, zagroził karami. Miejsce druku nie jest znane, ale na podstawie typu papieru i rozmieszczenia tekstu można przyjąć, że agenda została wydrukowana u Georga Schönfelsa, który zajmował się działalnością drukarską w Braniewie w latach 1598-1626[16].

Druk oprawiony jest w tekturę obciągniętą białą skórą. Grzbiet u dołu i tylna część dolnej okładziny są uszkodzone. Na wewnętrznej części górnej okładziny widnieje odręczna notatka, pochodząca prawdopodobnie z końca pierwszej połowy XVIII wieku. Wewnątrz druku przy sakramentach zawarte są teksty w języku narodowym, to znaczy w języku polskim i niemieckim. Zamieszczone są w miejscach dialogu między kapłanem a wiernymi. Są to pytania, odpowiedzi i teksty podstawowych modlitw. Pozostałe treści drukowane są w języku łacińskim. Poniżej tytułu agendy sakramentalnej umieszczony jest herb bp. Szymona Rudnickiego. Na odwrocie karty tytułowej wydrukowano spis treści. Następnych dziewięć kart zawiera przedmowę biskupa skierowaną do kapłanów diecezji warmińskiej, datowaną na wtorek po Wielkanocy 1616 roku, kalendarz rzymski, trzy tabele do wyszukiwania dni wtrąconych, zdanie św. Augustyna i przepisy synodalne o nadawaniu imion na chrzcie. Pod tytułem agendy ceremonialnej znajduje się herb bp. Szymona Rudnickiego. Na odwrocie karty tytułowej znajduje się zdanie: „Durandus in proemio rationalis divinorum officiorum". Następnie umieszczony

[14] A. Pluta, *Agenda warmińska biskupa Szymona Rudnickiego…*, *art. cyt.*, s. 107.

[15] F. Hipler, *Geschichte des altermländichen Diöcesanrituale*, „Pastoralblatt für die Diözese Ermland", Braunsberg 5 (1869), s. 33.

[16] A. Pluta, *Agenda warmińska biskupa Szymona Rudnickiego…*, *art. cyt.*, s. 124-125.

jest spis treści i właściwy tekst, zawierający notację muzyczną drukowaną czarną farbą na czerwonej pięciolinii. Na uwagę zasługuje chorał gregoriański, który zajmuje wiele miejsca i przedstawia wysoką wartość muzyczną[17].

14. *Rituale sacramentorum, ac aliarvm Ecclesiae caeremoniarvm*, Braunsberg (Braniewo), Henryk Schultzin, 1682 (Db 305/b). Jest to rytuał wydany przez bp. Michała Radziejowskiego (1645--1705, biskup warmiński 1679-1688) w burzliwych dla Warmii czasach. W okresie reformacji liczba katolików w sąsiednich diecezjach tak zmalała, że zostały zniesione biskupstwa pomezańskie

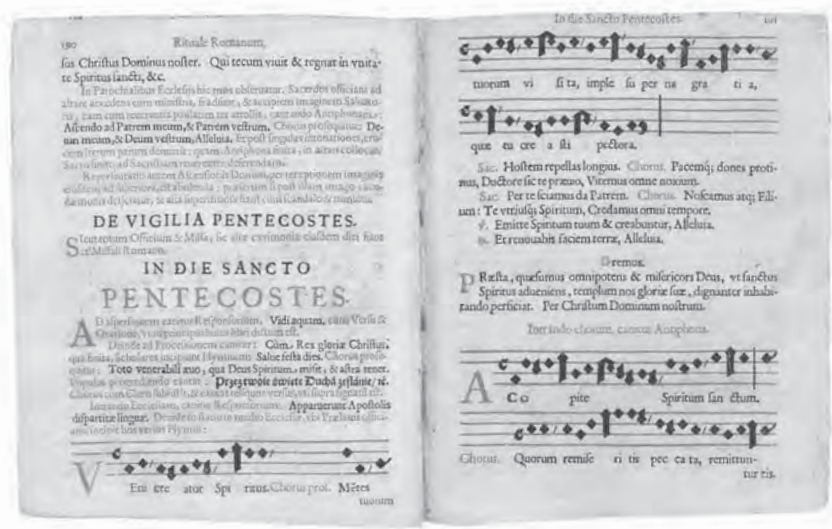

DE VIGILIA PENTECOSTES.

IN DIE SANCTO

PENTECOSTES

Rituale sacramentorum, ac aliarvm Ecclesiae caeremoniarvm,
Braniewo 1682 (Db 305/b)

i sambijskie. Nad garstką katolików w Sambii opiekę duszpasterską sprawował biskup warmiński (od 1617 roku). Stąd wziął się tytuł „biskup warmiński i sambijski", jakim posługiwał się Michał Radziejowski, wydając rytuał. Zawiera on dwie części: sakramentalną i ceremonialną. Opierał się na rytuale rzymskim i piotrkowskim,

[17] *Tamże*, s. 125-126.

ale także na agendach Kromera i Rudnickiego. Stosowany był w duszpasterstwie na Warmii do 1733 roku, to znaczy do wydania kolejnego rytuału[18].

Prezentowane dzieło jest złożone z trzech różnych woluminów jednego wydania, wspólnie oprawionych w okładziny drewniane z obleczeniem z brązowej skóry bydlęcej, garbowanej roślinnie. Zupełnie nietypową cechą tej oprawy są stalowe listwy o szerokości ok. 1 cm, przymocowane do okładzin w środkowej części, równolegle do krawędzi rowkowej bloku. Książkę zaopatrzono w proste zapinki bolcowe składające się z bolców stalowych wpuszczonych w krawędź okładziny dolnej i pasków skórzanych z dziurką wchodzącą na bolec w okładzinie górnej. Oprawa wykonana została mało starannie, z wtórnie wykorzystanych materiałów i bez żadnych zdobień. Druk liczy 258 kart, z których siedemdziesiąt siedem pochodzi z innych egzemplarzy[19]. Księga należała do Archiwum Diecezji Warmińskiej. Nie jest kompletna. Brakuje strony tytułowej pierwszej części, trzech kart i całej składki w drugiej części. Obcięcie niektórych kart do potrzeb oprawy spowodowało utratę paginacji i fragmentów marginaliów. Krawędzie kart zabarwiono na intensywnie zielony kolor.

W 2011 roku druk został poddany zabiegom konserwatorskim i restauratorskim.

15. *Rituale sacramentorum, ac aliarum Ecclesiae ceremoniarum*, Braunsberg (Braniewo) 1733. Jest to rytuał wydany przez bp. Krzysztofa Szembeka (1680-1740, biskup warmiński 1724--1740). Tak jak w poprzednich przypadkach potrzeba wydania nowego rytuału wynikła z konieczności ujednolicenia rytu sprawowania sakramentów. Poza tym rytuałów w diecezji brakowało, a te, z których korzystano, były w złym stanie. Biskup Szembek, podejmując decyzję opracowania nowego rytuału, powołał do pracy redakcyjnej kanoników kapituły w Dobrym Mieście: Kaspra

[18] W. Nowak, *Życie liturgiczne na Warmii na przełomie XVII i XVIII wieku w świetle rytuału* (*1682 r.*) *kardynała Michała Radziejowskiego*, w: *Agendy i rytuały diecezji warmińskiej…*, *dz. cyt.*, s. 157-174.

[19] Więcej na ten temat: D. Jutrzenka-Supryn, *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. Stary druk: Rituale sacramentorum*, Toruń 2011.

Simonisa i Franciszka Herra. Jak wynika z danych biograficznych, obaj kanonicy byli znani w diecezji jako ludzie światli i doskonali liturgiści.

Rytuał biskupa Szembeka zachował się w wielu egzemplarzach w bibliotekach i księgozbiorach parafialnych. Składa się z dwóch części, z których każda ma swoją kartę tytułową i osobną numerację stron. Oprawa obciągnięta jest ciemnobrązową skórą, na grzbiecie znajduje się napis złotymi literami: „RITUALE / SACRAMENTORUM", na górnej zaś okładzinie wyciśnięty jest krzyż. Na karcie tytułowej znajduje się herb biskupa. Następnych dziewięć kart zawiera: przedmowę Szembeka skierowaną do kapłanów diecezji warmińskiej, datowaną na 8 sierpnia 1733 roku, spis treści, kalendarz rzymski, tabelę świąt ruchomych w latach 1733-1765. Po stronie tytułowej drugiej części znajduje się spis treści, a następnie właściwy tekst. Rytuał zawiera notację muzyczną, drukowaną czarną farbą na czerwonej pięciolinii. Jest to chorał gregoriański. W obrzędach sakramentu chrztu i małżeństwa posługuje się językiem ludowym (polskim i niemieckim). Do rytuału weszły także katechezy w języku łacińskim, polskim i niemieckim[20].

16. *Antiphonarium: iuxta ritum Breviarii Romani*, Kraków, Andrzej Piotrkowczyk, 1600, 2° (XVI F 34). W księdze tej brakuje początku i końca, a kilka stron jest uzupełnionych ręcznie. Oprawiona jest w deski i gładką skórę cielęcą.

Niniejsze opracowanie jest jedynie fragmentarycznym zarysowaniem problematyki związanej z zabytkowymi księgami liturgicznymi znajdującymi się w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum" w Olsztynie. Wynika raczej z pewnego podsumowania wspomnianej wcześniej wystawy niż z całościowego ujęcia zagadnienia, na co zapewne przyjdzie jeszcze czas w przyszłości.

[20] A. Kopiczko, *Rytuał warmiński biskupa Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka z 1733 roku*, w: *Agendy i rytuały diecezji warmińskiej…*, *dz. cyt.*, s. 175-220.

THE LITURGICAL BOOKS FROM 15TH-18TH CENTURY IN THE COLLECTIONS OF THE LIBRARY OF THE WARMIA METROPOLIS' „HOSIANUM" MAJOR SEMINARY IN OLSZTYN. A CONTRIBUTION TO RESEARCH WORK ON LITURGICAL TRADITION IN WARMIA

The present paper relates to the Polish liturgists exhibition and symposium that took place in Olsztyn, September 2013. It presents in short antique liturgical books from 15th to 18th century from the collection of the Library „Hosianum", with particular emphasis on native missals, breviaries, agendas and rituals published by Warmia bishops: Łukasz Watzenrode, Marcin Kromer, Michał Radziejowski and Krzysztof Szembek.